

Галина Зеленько

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОТЕСТ ЗИМИ 2013–2014 РОКІВ В УКРАЇНІ: ЗМІСТ, ФОРМИ, НАСЛІДКИ

Політичний протест зими 2013 – 2014 років в Україні за своїм типом є неконвенційним, тому стихійним і непередбаченим. Однак неконвенційна політична участь може мати більш руйнівні наслідки для політичного процесу, ніж сам факт зміни влади некон-

венційним способом. Нівелювання та неусунення причин неконвенційної поведінки з боку органів державної влади може призвести до подальшої ескалації політичного конфлікту, створити загрози існуванню держави в цілому. Мета статті полягає в проведенні аналізу причин, характерних рис і прояву неконвенційної політичної участі в Україні, формулюванні висновків і застережень щодо подальшого політичного процесу.

Ключові слова: політична участь, політичний протест, неконвенційна поведінка.

Zelenko Galyna. Political protest wile winter 2013-2014 in Ukraine: content, form and implications. *Political protest in Ukraine on winter 2013-2014 in its type is unconventional, so is as well as spontaneous and unpredictable. However unconventional political participation can have a devastating effect on the political process more than a change of power in unconventional ways. Neglect and failure to eliminate the causes of unconventional behavior on the part of public authorities to cause further escalation of the political crisis, threatening the existence of the state as a whole. This article aims to analyze the causes, characteristics and manifestations of unconventional political participation in the Ukraine, and to author try to formulate opinions and concerns about further political process.*

Key words: political participation, political protest, unconventional behavior.

**«Громадяни воліють безлад соціальному
та політичному свавіллю»
Принцип республіканізму**

Політичний протест зими 2013–2014 рр. в Україні відзначився надзвичайним рівнем політичного протистояння, гостротою форм і, по суті, вирішальною роллю «вулиці», що й призвело зрештою до зміни державної влади. За своїм типом така форма політичної участі є неконвенційною, а тому важко прогнозованою. Світова політична практика має безліч прикладів неконвенційної політичної поведінки. Не є винятком і посткомуністичні країни. Зокрема, під впливом «революційної вулиці» відбувалася зміна політичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи. Україна ж у цьому

переліку, на мій погляд, є ще одним прикладом того, як відсутність ефективних каналів впливу суспільства на владу, непрацююча громадська думка здатні призвести до неконтрольованих політичних процесів і колапсу державної влади.

Проте неконвенційна політична участь може мати більш руйнівні наслідки для політичного процесу, ніж сам факт зміни влади неконвенційним способом. Нехтування і неусунення передумов неконвенційної поведінки з боку влади здатне спричинити подальшу ескалацію політичного конфлікту, що створює загрози існуванню держави загалом. Тому у пропонованій публікації автор ставить за мету проаналізувати передумови, зміст і перспективи політичного протесту в Україні.

Протестна поведінка в структурі політичної участі є специфічним видом політичної поведінки, оскільки політичний протест – це вияв негативного ставлення до політичної системи загалом, її окремих елементів, норм, цінностей, ухвалених рішень у демонстративній формі і є не конвенційним за своїм змістом. До протестних форм політичної поведінки належать мітинги, демонстрації, масові ходи, страйки, пікетування, масові та групові насильницькі акції. Неконвенційна політична участь є різновидом політичної участі (непрофесійної політичної діяльності, у якій відображається зазвичай реальний вплив громадян на інститути влади і процеси прийняття політичних рішень), яка не виключає поряд і конвенційну політичну участь. Однак у певні історичні проміжки часу вона домінує і має вирішальний вплив на політичний процес. Неконвенційна політична участь починає превалювати тоді, коли зі своїми функціональними обов'язками не справляються політичні інститути та політичні лідери, партійні функціонери, державні чиновники, політичні партії та рухи. Порівняно нетрадиційна чи незвичайна політична поведінка кидає виклик установленим інститутам і домінантним нормам або відкидає їх і таким чином справляє стресовий вплив на учасників і їхніх опонентів. Різні форми нетрадиційної політичної поведінки використовуються для одержання соціальних вигод групами, яким бракує ресурсів [1]. Тобто, за цих умов політика виходить на вулицю і набуває неконвенційних форм, що зазвичай має вкрай непередбачувані наслідки.

Противагою неконвенційній є конвенційна участь, яка, за критерієм легальності, є поведінкою, в якій використовуються законні або загальновизнані форми вираження інтересів та впливу на владу. Основною формою конвенційної поведінки є участь у виборах. Саме така форма політичної участі дає можливість обмежити прояви небезпечних для політичної системи форм масової активності, спрямовуючи її в конституційне русло, коли незадоволені політикою урядів люди висловлюють свій протест тим, що голосують за опозиційні політичні партії. А інша частина громадян шляхом виборів висловлює підтримку курсу влади.

Неконвенційна участь виявляється у вигляді протестів, непокори державній владі. До таких акцій громадяни вдаються у тих випадках, коли відсутні інституційні канали вираження їх інтересів або традиційні форми участі виявилися неефективними, а самі люди відчують недовіру до політичної системи. Свідома відмова підкоритися законам (рішенню суду) і проведення несанкціонованих акцій за своєю суттю є громадянськими акціями непокори.

Співвідношення конвенційних та неконвенційних дій залежить від параметрів політичного режиму, наявності інститутів, насамперед сильних політичних партій та інших суспільно-політичних організацій, які діють не тільки на національному, але й на місцевому рівні, які були б здатні артикулювати інтереси різних суспільних прошарків; економічної ситуації в країні (економічний спад та інші кризові явища в суспільстві здатні підвищувати рівень протестної поведінки). Найпоширенішою теоретичною моделлю, яка пояснює причини протестної поведінки, є концепція депривації. Депривація – це стан невдоволення, який викликаний розбіжністю між реальним і очікуваним станом політичної системи, рівня життя, до якого прагне суб'єкт. У тому випадку, коли порівняння соціальної дійсності з соціально значущими цінностями породжує почуття глибокого невдоволення, виникає відчуття, що при деяких соціальних і політичних змінах бажані цілі можуть бути досягнуті у відносно короткий термін. Тобто, якщо розбіжності стають значними, а невдоволення набуває масового характеру, з'являється мотивація участі у протестних діях. Факторами депривації можуть бути економічний спад, різке зростання цін і податків, втрата звичного соціального статусу, завищені очікування, негативні

результати порівняння власних успіхів з успіхами інших або з деяким «нормативним» станом.

Проте для того, щоб протест відбувся, необхідний певний рівень соціального невдоволення, визнання сили і масових дій як прийняттого засобу соціальних змін. Зростанню депривації та активізації протестних дій сприяють радикальні ідеології, гасла, недовіра до політичного режиму, занепад віри в традиційні способи вираження вимог.

За низької інституціоналізації та організованості подібні акції можуть призводити до масових заворушень, насильства, прямого зіткнення з владою. Саме тому проведення масових політичних заходів регулюється спеціальними законами, які передбачають низку необхідних заходів, що передують проведенню подібних акцій (інформування відповідних органів влади про проведений захід або отримання організаторами попереднього дозволу влади на проведення мітингів, демонстрацій тощо). Однак небезпека переростання конвенційних форм протесту в неконвенційні зберігається завжди.

Отже, політичний протест – це насамперед свідома участь мас у політичній діяльності. Політичний розвиток неможливий без політичного протесту. Проте для політичного протесту, як і для інших типів політичної участі, важлива інституціоналізація, яка дає змогу, з одного боку, підвищити ефективність протестних рухів у досягненні їх цілей і завдань. З іншого боку, цей процес дозволяє каналізувати протестні прояви, зробити їх керованими і передбачуваними.

Передумови політичного протесту в Україні

Спираючись на теоретичне обґрунтування політичного протесту як форми політичної участі та екстраполюючи теоретичні концепції на український ґрунт, можна стверджувати, що гіпотетично нинішній політичний конфлікт «готувався» системою державної влади впродовж усіх років незалежності. Основна проблема, на наш погляд, полягає в тому, що владою не було створено ефективних механізмів інтеракції суспільства і політичного класу. Справді, якщо звернутися до стартових умов процесу демократизації, то Україна, з-поміж посткомуністичних країн, мала чи не найпривабливіший вигляд. Маючи високий рівень промислового розвитку, п'яте місце за рівнем ВВП з-поміж радянських республік, науково-

технічний і кадровий потенціал, відсутність зовнішніх боргів (для порівняння – Польща мала 47 млрд дол. зовнішніх боргів), вигідне геополітичне становище, українське керівництво не змогло вивести країну на належний рівень розвитку. При загалом зростаючому ВВП, темпи його зростання вкрай незадовільні. У 2012–2013 рр. найгірше з-поміж пострадянських республік розвивалася тільки Молдова, тоді як Україна перебувала на передостанньому місці із загалом економічним спадом (95% ВВП по відношенню до 2012 р.) на тлі позитивної зовнішньоекономічної кон'юнктури.

Якщо ж говорити мовою цифр, то ще з початку 2011 р. в Україні спостерігалось зростання політичної напруги. З цього часу індекси конфліктного потенціалу суспільства перебували на рівні 4,2 за п'ятибальною шкалою. Зауважимо, що під час «помаранчевої революції» ця цифра перебувала на рівні 4,4–4,5, тоді як масові акції протесту розпочинаються, коли цей індекс становить 4,6. Власне, Україна балансувала «на межі» тривалий час, про що неодноразово застерігали і політологи, і соціологи.

Аналізуючи передумови політичного протесту зими 2013–2014 рр. в Україні, наголосимо, що важливими підставами виділення форм і способів політичної протестної поведінки є нормативно-ціннісне ставлення суспільства до політичного протесту і ступінь активності акторів протестної участі. Політична протестна поведінка в Україні характеризується наявністю традиційних та інноваційних форм протесту. Специфічними формами політичної протестної поведінки в умовах виборів в Україні зазвичай є електоральний негативізм та абсентеїзм. Через скасування у виборчих бюлетенях графі «проти всіх» відбувається нівелювання негативних наслідків проявів протестної поведінки у формі протестного голосування. Водночас, це не призводить до зниження негативізму в суспільстві загалом і власне, сприяє ескалації неконвенційної участі.

Значимо, що найважливіше значення для характеристики стану політичного протесту мають відносини між основними агентами політичного процесу – державою, системою представництва інтересів та громадськими рухами, а також між групами та організаціями як всередині кожного з цих агентів, так і в глобальному міжнародному контексті. При цьому соціально-політична функція суб'єктів-активістів є більш значущою, ніж пасивного населення,

хоча активне населення зазвичай переважає. Тому високий рівень протестної активності створює вагомі передумови і навіть гарантії того, що у процесах політичної інституціоналізації будуть враховуватися громадсько-політичні практики політично активного населення. По суті, високий рівень протестної активності є гарантією наповнення неінституціоналізованого суспільно-політичного простору.

Особливості політичної протестної поведінки в сучасній Україні, в основі яких лежить відчуття неможливості впливати на стан справ у державі, зумовлені насамперед соціально-політичною пасивністю більшої частини населення і слабкою інституціоналізацією інструментів демократії. На наш погляд, основною причиною неконвенційної суспільно-політичної активності в Україні зими 2013–2014 рр. стала неефективність наявних форм впливу на владу, причому на усіх рівнях. Показово й те, що соціологічні дані свідчать про наростання протестного потенціалу ще з 2011 р., всупереч заявам уряду М. Азарова про «поступове покращення», фінансово-економічний стан населення, на фоні згорання демократії, яке розпочалося з відміни конституційної реформи у жовтні 2010 р., який, щоправда, тоді виявлявся у зниженні легітимності правлячих політичних сил і девіантній поведінці мешканців України.

Ставлення громадян до інструментальних можливостей демократії пояснюють спрямованість і причини розростання політичного протесту в Україні. Протест, який розпочинався з конфлікту інтересів восени 2013 р., зрештою, переріс у конфлікт цінностей, і протестувальників задовольнила б тільки зміна «правил гри» при формуванні політичних рішень і власне державної політики.

Тобто стан системи прийняття політичних рішень в Україні залишається таким, що країна не може не існувати без політичного протесту. Основна проблема в тому, що інструменти демократії, які довели свою дієвість у країнах сталої демократії, у нас мають вкрай обмежені можливості. Будь-яка громадянська активність впирається в інерційність системи, яка заснована на тому, що імпульси «знизу – догори» завжди нехтувалися через безкарність чиновників. Іншими словами, неефективність механізмів політичної відповідальності спонукає суспільство до неконвенційних дій – інакше до влади (держави) не достукатися.

На запитання «Які форми впливу громадськості на прийняття рішень органами влади Ви вважаєте найбільш ефективними?» у 2013 р. були отримані такі відповіді: громадські слухання, консультації органів влади з громадськими активістами та експертами – 19,0%; вивчення громадської думки – 26,4%; використання гарячих телефонних ліній та інтернет-сторінок органів влади – 22,8%; обговорення проектів рішень влади в медіа та соціальних мережах – 12,6%; участь у діяльності політичних партій – 9,4%; участь в існуючих або створення нових громадських організацій та об'єднань – 7,1%; проведення референдумів – 22,1%; підготовка колективних листів та звернень – 19,4%; участь у мітингах та демонстраціях – 28,6%; бойкот, відмова виконувати рішення органів влади – 15,8%; створення та діяльність органів самоорганізації населення (ОСН) – 8,6%; пікетування державних установ – 16,4%; інше – 1,2%; сегмент тих, хто не зміг відповісти – 27,3%) [2]. Наведені дані засвідчують прихильність мешканців України до конструктивних форм впливу на владу. Ті форми політичної поведінки, які належать до нерелевантних, не називалися як домінуючі, хоча відсоток громадян, які тяжіли саме до таких форм розв'язування конфліктів і вбачали у них цілком ефективну форму впливу, досить високий (в сумі більше 40%), що свідчить про наявність соціальних передумов політичного протесту.

Також сумнівними з погляду достовірності є сформовані політичні інститути, які виконують функцію агрегації і представництва політичних інтересів. Зокрема, привертає увагу той парадокс, що про своє членство в політичних партіях заявляє близько 3% громадян, а партії називають значно більшу кількість своїх членів – (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, ВО «Батьківщина», Політична партія «Удар», ВО «Свобода», Комуністична партія України називають цифри від кількості до мільйона членів). Тобто очевидно, що членами політичних партій є люди, які не знають про свою партійну належність. Логічно, що за такої розбіжності у даних партій не можна розглядати членство у політичних партіях як ефективну форму політичної участі. Також сумівною з погляду артикуляції інтересів є організації громадянського суспільства. Так, 87,1% громадян України у 2013 р. не належали до жодної громадської організації. Також вражаючими є оцінки громадян причин об'єднання громадян у громадські організації, які в таких об'єднаннях бачать насамперед

засіб отримання фінансових вигод або бачать у таких організаціях соціальний ліфт для успішного просування кар'єрою драбиною. Так, 30,6% респондентів вважають, що громадяни беруть участь у діяльності громадських організацій, об'єднань або створюють громадські ініціативи через бажання заробити гроші на фінансовій підтримці держави чи донорів, 24,7% – прагнуть здобути політичний капітал та зробити кар'єру у політиці, 24% – через турботу про загальне благо та допомогу іншим людям, 40,1% – захист своїх прав та реалізацію інтересів з метою громадського контролю за діяльністю органів влади, 20% респондентів не визначилися [2, с. 509].

Слід зауважити, що громадяни цілком усвідомлюють причини власної неучасті у громадському житті. 48,7% опитаних вважає, що, насамперед, участі людей у діяльності громадських організацій, об'єднань або громадських ініціативах заважає байдужість, пасивність людей до суспільного життя, 27,0% – відсутність вільного часу, 30% – загальна зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси, 25,6% – недовіра до громадських організацій, об'єднань, 18,6% через страх вступити в конфлікт з офіційними представниками влади, 17,2% називають фінансові проблеми сім'ї, потреби додаткових заробітків та ін. [2, с.510].

Проте в основі акцій протесту зими 2013-2014 р. економічні причини є далеко другорядними. За даними соціологів, серед мотивів, які змусили людей вийти на Майдан і там отаборитися, ті самі, що й раніше: на першому місці – жорстокі репресії влади проти учасників протестів (61%), на друге місце цього разу вийшов такий загальний мотив, як «прагнення змінити життя в Україні» (51%, було – 36%), як і раніше, вагомими причинами протестів залишаються відмова Віктора Януковича від підписання Угоди про Асоціацію з Євросоюзом (47%) та прагнення змінити владу в Україні (46%). Тобто предметом протесту стали цінності. Це значить, що політичний протест в Україні набув якісно іншого змісту і його врегулювання ускладнюється збереженням при владі парламенту старого формату. Слабка координація акцій протесту на Майдані політичною опозицією пояснюється загальним політичним відчуженням. Адже, як заявили опитані, на заклики опозиції з нинішнього складу Майдану відгукнулися лише 3%, бажання помститися владі за все, що вона коїть, не перевищує стабільні 10%.

Натомість абсолютна більшість громадян серед причин виходу на Майдан назвали ті чи інші претензії до політиків: відставка Віктора Януковича і проведення дострокових президентських виборів (85%, зростання на 20%, порівняно з початком акцій протесту) та звільнення заарештованих учасників Майдану, припинення репресій (82%). Решта вимог теж важлива, але все ж меншою мірою: відставка уряду (68%), порушення кримінальних справ на винних у побитті учасників протестів (64%), розпуск Верховної Ради і призначення дострокових парламентських виборів (59%), зміна Конституції, повернення до конституційної реформи 2004 року, яка обмежувала владу Президента (62,5%), заведення кримінальних справ на усіх, хто був задіяний у корупції (62%), підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом (49%), звільнення Юлії Тимошенко (30%) [3]. Тобто, вимоги протестувальників не були консолідованими і цілком укладаються у формат конфлікту інтересів, коли під сумнів ставилися не стільки конкретні політичні рішення, скільки принципи формування цих рішень.

Причому в конфлікті зими 2013–2014 рр. опозицію не розглядали як силу, здатну представляти інтереси протестувальників у парламенті. Політичне відчуження і високий рівень девіантності у суспільстві пояснює зростання політичної напруги. Так, за висновками фахівців Інституту соціології, за останні три роки сприйняття політичної ситуації в Україні населенням як напруженої, критичної, вибухонебезпечної помітно зросло – з 72,2% у 2010 р. до 77,2% у 2013 р. Причому, у 2013 р. як «критичну, вибухонебезпечну» ситуацію оцінили 19,3% респондентів проти 11,1% у 2010 р. Це найвищий показник вибухової політичної ситуації в Україні з 2000 р. [2, с. 12]. Вже у 2013 р. істотно радикалізувалися форми протесту і збільшилася кількість людей, готових взяти в них участь. Цікаво, що ще у 2013 р. соціологи застерігали, що «якщо вербальна (словесна) готовність узяти участь, наприклад, у незалежних збройних формуваннях перетвориться на реальність, то зі зброєю в руках виступить не менше 500 тис. людей! А по інших формах протесту – це вже мільйони!» [2, с. 22]. Посилення протестної поведінки пояснюється тим, що громадяни не бачать ефективних каналів впливу на владу, а 76,5% опитаних вважають, що не мають жодної можливості контролювати діяльність владних

структур [2, с. 455]. Водночас, ще до масових акцій протесту на майдані Незалежності у Києві 57,8% громадян вважали політичну ситуацію в Україні напруженою, а 19,3% – критичною, вибухо-небезпечною [2, с. 465]. Тобто, масові акції протесту на кшталт Євромайдану були неминучими в Україні, і їх поява у разі збереження режиму Януковича була виключно справою часу.

Отже, в основі конфлікту цінностей, який наразі переживає Україна, лежить недосконалість проектного фону політичного процесу в Україні, що також є наслідком багаторічної неадекватної розбудови політичних інститутів. Багаторічне нехтування закономірностями суспільно-політичного розвитку не могло не мати іншого виходу.

Крім того, за змістом нинішній політичний протест не був конфліктом влади та опозиції від самого свого початку. Рушійною силою протесту були громадяни найрізноманітніших соціальних прошарків і географії. За результатами соціологічних опитувань, проведених Фондом Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва у грудні 2013 р. (у цей час Майдан ще не був структурованим і не професіоналізувався), протестувальники були представлені мешканцями Києва і приїжджими у співвідношенні 50:50. Абсолютна більшість приїжджих учасників Майдану (92%) заявили, що приїхали самотужки, і тільки приїзд 6% був організований якоюсь громадською організацією або громадським рухом і 2% – однією з партій. Абсолютна більшість учасників Майдану (92%) не належала ані до якоїсь з партій, ані до громадських організацій та рухів. Членами партій було 4%, 3.5% належало до громадських організацій, 1% – до громадських рухів. Середній вік учасника Майдану – 36 років (38% віком від 15 до 29 років, 49% – 30–54 роки, 13% – 55 років і старше. За освітнім рівнем на Майдані явно переважали люди з вищою освітою (64%), з середньою та середньою спеціальною – 22%, незакінченою вищою – 13%, неповною середньою – менше 1%. За родом занять серед учасників Майдану найбільшу групу – 40% – становили спеціалісти з вищою освітою, 12% – студенти, 9% – підприємці, 9% – пенсіонери, 8% – керівники, 7% – робітники [3]. Соціальна і політична структура протестувальників також свідчить про те, що цей конфлікт не був конфліктом влади та опозиції, а був конфліктом суспільства та політичного класу, що й пояснює низьку підтримку учасниками Майдану лідерів опозиції.

Потенціал політичного протесту в Україні

Традиційно українське суспільство вважається пасивним, а девіантність поведінки українців породжена, у тому числі, й традиційним політичним відчуженням і суспільною аномією. Крім того, об'єктивним чинником, що істотно знижує позитивну роль політичного протесту в Україні, є культурно-історичні традиції політичної поведінки. У зв'язку з тим, що в Україні історично сформувалися слабкі традиції політичної участі на основі стійкої політичної участі пересічних громадян у справах держави, каналізувати політичний протест вкрай складно. Наразі в Україні сформувався масовий протестний рух, що створює загрозу політичній стабільності і загалом послаблює державу як політичний інститут. Водночас загальний стан політичного протесту в країні не є дифузним і має певне спрямування, що істотно впливає на процеси суспільного розвитку і дає підстави вважати, що, інституціоналізувавши політичний протест, можна знизити його інтенсивність.

Неможливо заперечувати, що в сучасних умовах небувалого зростання набули можливості маніпулювання громадською думкою, використання державної влади в групових інтересах абсолютно очевидно є зростаюча необхідність підконтрольної діяльності державного апарату. Однак критичне ставлення до держави, певна недовіра до його політичних декларацій і практичної діяльності дозволяють нейтралізувати негативні тенденції, властиві розвитку власної природи держави, а також вчасно скорегувати, підправити або змінити зміст політичного курсу.

Водночас можна виокремити низку факторів, які сприяють зниженню інтенсивності протестної поведінки громадян України. За даними соціологічних досліджень, нині в Україні істотно покращилося ставлення громадян до інструментальних можливостей демократії. Це значить, що є суспільний запит на інституціоналізацію тих форм протесту, які домінували упродовж останніх кількох місяців під час так званої «революції гідності». Також очевидним є зниження рівня політичного абсентеїзму, що полегшує маневри влади, спрямовані на інституціоналізацію протесту. Зокрема, помітно зменшився рівень суспільного скепсису щодо виборів як інструменту демократії. На питання «Якби вибори відбулися найближчим часом, чи взяли б Ви у них участь?» відсоток тих, хто

категорично не брав би участь, зменшився вдвічі. Якщо у травні, вересні 2013 р. ця цифра становила 19–20%, то у лютому-березні 2014 р. 10–12% [4, с. 672]. Також порівняно з минулими місяцями істотно збільшилася кількість громадян, які вважають, що майбутні парламентські вибори будуть чесними і прозорими. Зокрема, якщо у лютому відсоток тих, хто вважав, що вибори будуть чесними, становив 24%, то у березні ця цифра сягала вже 40%. Натомість, якщо у лютому відсоток тих, хто не вірив у чесність виборів становила 58%, то у березні ця цифра зменшилася до 42% [4, с. 82]. Тобто відкритість, яку зараз демонструють представники нової влади, і готовність до змін сприяють підвищенню довіри до конвенційних форм політичної участі, що також є фактором зниження протестного потенціалу суспільства.

Водночас, на фоні покращення на рівні держави стану зовнішньополітичної ідентичності та ставлення до інструментальних можливостей демократії в Україні політичний протест зими 2013–2014 р. оголив низку проблем, які нехтувалися донедавна і політиками, і науковцями, а саме: кардинально різним є ставлення до так званих «інструментів демократії» у регіонах України, що знижує рівень оптимізму і радше виводить на перший план дещо іншу проблему. Так, якщо на Заході і в Центрі вірять у чесні вибори 59–62% опитаних, то на Сході та Півдні – 15–21%, при тому, що категорично не вірять у те, що нова влада проведе чесні вибори, 61–65% мешканців Сходу і Півдня України [4, с. 83]. Отже, на цьому етапі інституціоналізації політичного протесту найбільшою проблемою, на наш погляд, є «вирівнювання регіонів» і подолання політичного відчуження мешканців Сходу і Півдня України.

Загалом слід констатувати, що політичне протистояння зими 2013–2013 рр. поглибило суспільний розкол серед населення регіонів України і загострило кризу ідентичності в Україні загалом. Так, якщо на запитання «Якби парламентські вибори відбулися найближчим часом, чи взяли б Ви у них участь?» 93% мешканців Заходу України і 88% Центральної України дали ствердну відповідь. Натомість на Півдні і на Сході України ствердну відповідь дало 51% і 64%, відповідно. Однак надзвичайно високим є відсоток тих, хто категорично не брав би участь у виборах – на Півдні (43%) і 18% на Сході [4, с. 84]. А після падіння режиму В.Яну-

ковича і дискредитації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ їх електорат дезорієнтований, однак це виливається у недовіру до традиційних інструментів демократії. Тобто, ці регіони є більш аномійними, ніж зазвичай, що створює передумови для протестної поведінки. А оскільки у цих регіонах великим є вплив Росії, то відповідна протестна участь за своїм змістом є сепаратистською і може мати вкрай негативні наслідки для політичного процесу в Україні, що й підтверджують політичні практики останніх місяців.

Водночас фактором, який знижує потенціал політичного протесту мешканців усіх регіонів України, є ставлення до перспектив країни. Так, кількість тих, хто вважає, що ситуація в країні розвивається у хибному напрямі, зменшилася з 73% у березні 2012 р. до 52% у березні 2014 р. Так само як і кількість тих, хто вважає, що ситуація розвивається у правильному напрямі зросла з 13% у березні 2012 р. до 30% у березні 2014 р. [5, с. 85]. Проте знову ж таки у регіонах ситуація видається вкрай складною. Якщо на Заході та в Центрі позитивно оцінюють ситуацію 42% і 54%, відповідно, то на Півдні і Сході, навпаки, 77% і 72% оцінюють ситуацію як таку, що розвивається у хибному напрямі [5, с. 36]. Тривожними є й очікування населення щодо розвитку економічної ситуації. Так, відповідаючи на питання «В наступні дванадцять місяців ви очікуєте, що ситуація в економіці України зміниться на...?», покращення ситуації очікує тільки 12% населення (хоча у вересні 2013 р. ця цифра становила також 14%), тоді як на погіршення ситуації очікує 61% опитаних (проти 46% у вересні 2013 р.). Причому погіршення ситуації очікують 77% мешканців Півдня і 73% Сходу. Тоді як на Заході і в Центрі ці цифри становлять 46% і 49%, відповідно [5, с. 89].

Дестабілізуючим чинником зниження політичної напруги є небезпідставна оцінка громадянами своєї фінансово-економічної ситуації і небажання усвідомити необхідність «перетерпіти якийсь час економічні труднощі». Так, готовність почекати висловлюють тільки 39% опитаних, тоді як не налаштовані на це 51%, що створює основну загрозу ескалації протестної поведінки.

Також хибною є думка, що події зими 2013–2014 рр. істотно розкололи громадян у їх зовнішньополітичних орієнтаціях. Попри несприйняття нової влади на Сході та Півдні України ставлення населення до ЄС – 46% ставиться позитивно, 31% нейтрально. Тоді як

до Росії позитивно ставиться 31% опитаних, нейтрально 21%, а негативно 45%. Проте зовнішньополітичні пріоритети також у нинішній ситуації є фактором, який не істотно сприятиме посиленню протистояння в суспільстві. Так, якщо на Заході та в Центрі від 70 до 81% громадян тепло ставляться до ЄС, а до Росії 12% (проти 68% тих, хто ставиться негативно), то на Сході ситуація така: тепло ставляться до Росії 46–59%, проти 18–21%, які висловлюють тепле ставлення до ЄС. Показово й те, що агресивна політика Росії призвела до зменшення кількості громадян, які прагнули інтеграції в межах Митного союзу – до 19–21% у Луганській та Донецькій областях. Тоді як ще в грудні кількість прихильників такого союзу була на рівні 37% [5, с. 92].

Ще одним маркером, який свідчить про потенціал політичного протесту, є ставлення громадян до акцій протесту на Майдані. Оскільки за своєю суттю т.з. Євромайдан був неконвенційною формою політичної участі, підтримка її громадянами, по суті, свідчить про те, що у свідомості громадян політичний протест у своїх крайніх формах є прийнятною формою впливу на владу. Водночас, соціологічні дані свідчать, що громадяни у Майдані бачать конкретну акцію протесту проти конкретної влади, а не форму протесту. Так, акції протесту на Майдані як форму політичної участі підтримує 57% українців, тоді як не підтримує 38% опитаних, з них на Заході підтримує 91% опитаних, у Центрі 80%, на Півдні 33% (63% не підтримує), на Сході – 24% проти 68% тих, хто не підтримує. Повалення ж режиму Януковича для більшості опитаних (42%) є фактором, який істотно покращить ситуацію в країні, проти 37% тих, хто вважає, що ситуація від цього тільки погіршиться [5, с. 109]. Так само і вимоги протестувальників підтримують 45%, не підтримують 36% (решта не визначилася). Найбільше ці вимоги підтримують на Заході (89%) та у Центрі (62%) і переважно не підтримують на Півдні (69%) та на Сході. Також ставлення до цих акцій на підтримку Президента і уряду різне у різних регіонах України: виразно негативне на Заході (89% не підтримують, 3% підтримують) та у Центрі (75% не підтримують, 14% підтримують) і переважно позитивне на Півдні (підтримують 54%, не підтримують – 22%) та на Сході (підтримують – 43%, не підтримують 38%). У акціях Антимайданів брала участь незначна частина населення України: 0.6% – на Заході, і майже по 3% у Центрі, на Півдні та Сході.

Натомість вимоги, що були висловлені на Антимайдані, не знаходять підтримки у жодному регіоні України: застосування сили для розгону Євромайдану підтримують 1% у Західному регіоні, 6% – у Центральному, 30% – на Півдні і 27% – на Сході. Показово й те, що попри різне ставлення до Євромайданів та Антимайданів, населення різних регіонів солідарне у тому, що потрібно мирним способом врегулювати конфлікт, а саме – як засіб врегулювання у форматі проведення круглого столу переговорів влади та опозиції висловилися 73% жителів Заходу, 64% – Центру, 80% – Півдня і 78% – Сходу [5, с. 112].

Наведені факти підтверджують припущення, що Майдан за змістом (інструмент артикуляції вимог громадян) підтримує більшість громадян, проте як форма протесту (насильство, руйнування адмінбудівель, перекриття вулиць) він все ж не викликає підтримки громадян. Тому проблема зниження інтенсивності політичного протесту (престного потенціалу суспільства) не є такою гострою, як здається, і є питанням часу. Найгострішою проблемою наразі, на наш погляд, є проблема інтеграції екстремістськи налаштованих організацій у нормальний політичний процес і переведення політики «око за око, зуб за зуб», яка стала нормою для більшості політичних акторів, у правову площину через спільне вирішення «об'єднуючих» проблем.

Які ж об'єднуючі теми є актуальними для України?

Дані соціологічних досліджень свідчать, що пріоритетними серед реформ 50% громадян називає антикорупційне законодавство, 24% – забезпечення безпеки, 24% – соціальний захист, 22% – розвиток виробництва, 21% – вдосконалення публічного управління, 19% – охорона здоров'я, 17% – забезпечення прав громадян, 14% – проведення люстрації, 13% – децентралізація та ін. [5, с. 119]. Розв'язання цих проблем є пріоритетними для усіх регіонів України.

Також у суспільстві переважає підтримка демократії як найбільш бажаного типу державного устрою для України – 51%, авторитарному типу устрою віддають перевагу 20,5%, а для 12% це не має значення. Водночас, підтримка демократії різна у різних регіонах: найбільша – на Заході (77%), приблизно однакова – на Півдні (56%) і у Центрі (52%) та істотно нижча на Сході (36%), причому у Донецькій, Луганській та Харківській областях підтримка демокра-

тичного та авторитарного режимів приблизно однакова, а Донецька область ще відрізняється підвищеною байдужістю (34%) до того, який тип режиму має бути¹ [6].

Інакше кажучи, величина протестного потенціалу загалом за півроку радикально не змінилася (це при тому, що сам факт Євромайдану сприяв його зростанню). Але в ході акцій протесту відбулася структуризація мітингувальників і виділилася група людей, налаштованих більш активно. Соціологи заявляли, що такий потенціал накопичується. Та, оскільки масових протестів не було, акції опозиції не були тривалими й досить масовими, то політикам, очевидно, здавалося, що на це можна не зважати. Особливо беручи до уваги той факт, що заявлені наміри й реальні дії не завжди збігаються. Зараз ми бачимо, що прибічники Євромайдану значно активніше і більше налаштовані на дії. Характерно, за висновками А. Горбачика, що накопичений протестний потенціал у будь-який момент може перетворитися в дії. Ті, хто вийшов на Євромайдан, відрізняються від тих, хто не вийшов, не так своїм критичним сприйняттям подій, як активністю. Соціологи не можуть спрогнозувати, що, наприклад, через три дні в якомусь населеному пункті або регіоні відбудуться акції протесту. Але можуть сказати, що рівень незадоволеності життям уже досить високий, аби неординарна подія стала «спусковим гачком» для масових виступів [7].

З цього приводу І. Бекешкіна небезпідставно заявила, що Схід і Захід України об'єднує набагато більше, ніж роз'єднує. Так, із переліку, в якому були зазначені 35 «больових точок», які гіпотетично можуть турбувати суспільство, 12–13, за її висновком, є однаковими для всіх людей. Це – «рівень життя, робота, освіта, медицина, корупція, соціальні проблеми тощо» [8]. Водночас, протестний потенціал Донбасу значно нижчий за готовність до протесту в Центрі і на Заході країни. Мовчання більшості, нехай вона і не підтримує відокремлення від України і введення російського контингенту, відіграє свою вирішальну роль так, як це було в Криму: активна меншість, організована та керована, підтримувана якоюсь кількістю пересічних громадян, ко-

¹ Дослідження проведене Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 24 грудня 2013 року. Опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки – 2,3%.

ристуючись мовчанням, відстороненістю та індіферентністю більшої частини, зробіть свою справу: і обласну «розпустити», і Донецьку, і Луганську республіки «проголосити», і до складу Росії «увійде». Потрібно усвідомлювати, що це мовчання переважної частини населення стало одним зі стримувальних чинників для Росії і не дозволило їй перетнути східний кордон України раніше, зазначила М. Золкіна. В умовах, коли більшість населення виступає не як активні громадяни, а як мовчазні спостерігачі, врегулювати кризу можна тільки ефективними діями нинішніх силових відомств та злагодженими діями центральної та місцевої влади [9].

Також, як не дивно, але «об'єднуючим фактором» є ставлення громадян до форми державного устрою, який є досить одноставним: на сьогодні більшість громадян України виступає проти федералізації. Згідно з опитуванням, проведеним 14–26 березня 2014 р. групою «Рейтинг», 64% опитаних вважають, що Україна повинна залишатися унітарною державою. Прихильників федеративного державного устрою значно менше – лише 14%. Показово, що на Сході та Півдні України ідею федералізації підтримали 26% опитаних, натомість на користь унітарної держави висловилося 45% респондентів.

Показово й те, що загроза військового вторгнення з боку Росії стала фактором посилення зовнішньополітичної консолідації громадян. Істотно знизився рівень підтримки приєднання до Митного союзу і більш близьких відносин з Росією, причому саме за рахунок східних та південних областей України. За даними Київського міжнародного Інституту соціології, у Східному регіоні кількість прихильників вступу України до Митного союзу скоротилася до 55%, тоді як у середині лютого ця цифра становила 72%. У Південному регіоні ця цифра також знизилася до 32% (у лютому вона становила 56%). Натомість кількість прихильників інтеграції до ЄС збільшилася також за рахунок Східного і Південного регіонів України. Агресивна політика Кремля призвела до негативної політичної консолідації в Україні і, по суті, стала вагомим фактором формування політичної ідентичності громадян України. Так, за даними соціологів, 83% населення України (на Заході 93% проти 4% тих, хто схвалив, на Сході – 68% тих, що осудили проти 15% тих, хто схвально поставився до цього) засудили рішення Ради Федерації Росії, яке дало можливість В. Путіну вводити війська на територію України, що, зрештою,

й стало виправданням дій Росії в Криму. Також знаковим є й той факт, що тільки після явної зовнішньої загрози кількість громадян, які сприймають Україну як свою Батьківщину, зросла від 88% на Півдні і до 99% на Заході (по країні 95%) [10]. У 2013 р. ідею приєднання України до Митного союзу підтримували 45% респондентів, а ідею приєднання до ЄС – 41,6% населення [2, с. 8]. Цікаво, що ще у 2013 р. 48,0% респондентів, за даними соціологів, вважали головним союзником України у найближчі 5 років Росію та країни СНД, тоді як США – 2,4%, а ЄС – 29,6% [2, с. 465].

Соціологічні дослідження, проведені 2013 р. Інститутом соціології НАН України засвідчили, що з 14 чинників, що об'єднують українське суспільство, головними є «Невдоволеність владою» (34,1%) та «Спільні труднощі життя» (33,4%) [2, с. 3–4]. Показово, що навіть на фоні так званого «мовного протистояння» у 2013 р. «мову» як об'єднавчий чинник суспільства назвав лише кожен десятий респондент (10-те місце поміж 14 об'єднавчих факторів). Тобто, найбільш загальною соціальною загрозою реалізації національних інтересів в Україні соціологи називають тривалий застійний негативізм масової свідомості та аномій на деморалізованість населення [2, с. 4]. За останні три роки недовіра, незадоволеність життям, невпевненість у майбутньому населення України помітно посилились, а моральність поведінки стала розмиватись.

Тобто, зараз очевидно й те, що мова, як не дивно, стала об'єднавчим фактором. За висновком учених-соціологів, «двомовність – української і російської мов, що об'єктивно склалася в Україні, не тільки не роз'єднує українське суспільство, а й слугує одним з важливих чинників єдності Українського народу як політичної нації» [2, с. 7]. Громадсько-політичні практики різних соціальних верств змушують владу коригувати свою політику, що відбивається на спрямованості політичної інституціоналізації. В Україні протягом, по суті, усіх років незалежності акцент робився на розбудові державності, натомість як розвитку каналів для витоку суспільно-політичної активності не приділялася належна увага.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що політичний протест в Україні зими 2013–2014 рр. був здебільшого прогнозованим, оскільки індекси конфліктного потенціалу суспільства були критичними ще з початку 2011 р. Тому факт непідписання Угоди про

Асоціацію з ЄС і побиття силовиками студентів, які вийшли на акцію протесту, є тільки приводом для соціального вибуху. Також очевидно, що з початку 2011 р. посилювалася девіантність українців, коли на тлі розмов про «покращення» уряду М. Азарова відбувалося скорочення рівня прибутків більшості громадян, а країна після відміни Конституції 2004 р., по суті, скочувалася у попередній авторитарний стан.

За своєю суттю політичний протест зими 2013–2014 рр. є типовим прикладом переростання конфлікту інтересів у конфлікт цінностей. Систематичне неврахування владою пересторог, які висловлювали і висловлюють науковці, реалізуючи державну політику, є однією з причин подібної ескалації конфлікту.

Водночас, нинішній політичний конфлікт, який за своєю суттю є вкрай неконвенційним, має двоякі наслідки на розвиток політичного процесу в Україні. З одного боку, радикалізація політичного протесту, яка призвела до зміни влади, спричинила поглиблення кризи легітимності, яка в Україні є перманентною протягом усіх років незалежності, хоча й має різний рівень інтенсивності. З іншого боку, політичний протест посилив процеси політичної консолідації в Україні навколо демократичних цінностей та зовнішньополітичних орієнтацій. Низький рівень консолідації фактично унеможливував поступальний політичний процес в Україні протягом усіх років її існування. Також нинішнє політичне протистояння, в основі якого конфлікт цінностей, зумовив якісне «підвищення» суспільних дискусій і протистояння. Але саме такий формат конфлікту сприяє формуванню політичної нації й ідентифікації себе мешканцями України насамперед за громадянською ознакою (я – українець), а не за належністю до певної території (я – донецький, я – львів'янин і т.д.), як це було донедавна. По суті, наявна нині зовнішньополітична загроза, яка надходить від Росії, є основним чинником формування політичної нації, консолідації української нації, її зовнішньополітичної та політико-мовної ідентичності. Також уже нині активно спостерігається процес інституціоналізації протесту, який супроводжується появою нових політичних партій і громадських організацій, оформленням громадянських ініціатив і суспільно-політичних рухів, які формують суспільний запит на зміну принципів формування політичних рішень і є фактором, який змушує політиків адекватно реагувати.

У найближчі кілька років в Україні найскладнішою проблемою буде проблема переведення протестної поведінки у правове поле. Це можна зробити виключно шляхом «інституціоналізації протесту» – розширенням легальних каналів політичної та громадської участі. Водночас, наразі проблема зовнішньополітичної ідентифікації, як не дивно, стане другорядною, оскільки агресивна політика Росії змусила апологетів Митного союзу переосмислити своє ставлення до Росії. Інша проблема, яка унеможливилюватиме політичний поступ без її врегулювання, буде проблема вирівнювання регіонів. Причому вимоги, які досі звучали від мешканців Сходу та Півдня і стосувалися надання російській мові статусу другої державної і запровадження федеративної форми державного устрою України, навіть за умови їх задоволення (питання наукової обґрунтованості і політичної доцільності залишимо без коментарів), не вирішать проблеми, оскільки основна її суть лежить в площині політичного відчуження і недовіри до влади, політиків та інструментів демократії загалом, що виявляється у масовій аномії і більш вираженій девіантній поведінці, ніж у мешканців інших регіонів. Для мешканців Сходу і Півдня більшою мірою, ніж мешканцям решти регіонів, важливе усвідомлення причетності до політичного процесу, віра у можливість власного впливу тощо. Нині досягти політичної стабільності без якісної зміни системи формування політичних рішень уже неможливо. Звісно, розв'язання конфлікту можна відкласти, його можна згладити, проте за наявного рівня його ескалації він загрожує перерости у конфлікт ідентичностей, коли більшість пересічних громадян змінить своє ставлення до української державності, і тоді проблема врегулювання конфлікту відпаде через зникнення держави.

Звісно, йдеться про віддалену перспективу, але час плине невимовно швидко...

1. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик в Україні / О. Резнік // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони та М. Шульги]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 99.

2. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони та М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 508.

3. Бекешкіна І. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? / І. Бекешкіна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm>

4. Parliamentary Election.Public Opinion Survey Residents of Ukraine March 14 – 26, 2014. International Public Institute. [Електронний ресурс]. –Режим доступу: [/http://www.iri.org/sites/default/files/2014%20April%205%20IRI%20Public%20Opinion%20Survey%20of%20Ukraine%2C%20March%2014-26%2C%202014.pdf](http://www.iri.org/sites/default/files/2014%20April%205%20IRI%20Public%20Opinion%20Survey%20of%20Ukraine%2C%20March%2014-26%2C%202014.pdf)-Р. 72.

5. Mood of Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iri.org/sites/default/files/2014%20April%205%20IRI%20Public%20Opinion%20Survey%20of%20Ukraine%2C%20March%2014-26%2C%202014.pdf>. –Р. 85.

6. Два місяці протестів в Україні: що дали? Соціологічні опитування Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/kpfbprkfhprk.htm>

7. Кириченко І. Портрет українського суспільства пензля соціолога (Інтерв'ю з А. Горбачиком) / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2014. – 24 січня.

8. Бекешкіна І. Запущені 2004 р. технології можуть розколоти країну / І. Бекешкіна. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/mass_media/u-kraini-bekeshkina.htm

9. Золкіна М. Що треба розуміти про Схід, аби його зберегти / М.Золкіна. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/sho-tre.htm>

10.Захаров А. Большинство граждан Украины против федерализации / А. Захаров, С. Хуткая // Ведомости. – 2014. – 10 апреля. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.vedomosti.ru/opinion/news/25148811/ukraina-unitarnaya#ixzz2yasnMKJ5>